

Αιτωλία και Ακαρνανία

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

Ο νομός Αιτωλοακαρνανίας, με πρωτεύουσα το Μεσολόγγι, είναι ο μεγαλύτερος σε έκταση νομός της χώρας. Κατέχει το δυτικό τμήμα του γεωγραφικού διαμερισματος της Στερεάς Ελλάδας και Εύβοιας, και το βόρειο τμήμα της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας. Προς βορράν βρέχεται από τον Αμβρακικό κόλπο και συνορεύει με τον νομό Άρτας, ανατολικά συνορεύει με τους νομούς Ευρυτανίας, Φθιώτιδας και Φωκίδας, δυτικά βρέχεται από το Ιόνιο πέλαγος και νότια από τον Πατραϊκό και Κορινθιακό κόλπο.

Στην αρχαιότητα υπήρξε η χώρα δύο μεγάλων εθνών, των Αιτωλών και των Ακαρνανών, με επίμαχο όριο ανάμεσά τους τον Αχελώο ποταμό (εικ. 693, 727). Την Ακαρνανία αποτελούσε το δυτικότερο τμήμα του νομού, από το Ιόνιο έως τον Αχελώο ποταμό και από τον Αμβρακικό έως τον κόλπο του Αστακού και τις εκβολές του Αχελώου. Την Αιτωλία αποτελούσε το ανατολικό τμήμα του νομού, περιλαμβάνοντας περιοχές και πέρα από τα σημερινά όριά του, η δε νότια στενή λωρίδα μεταξύ των ποταμών Ευήνου (αρχαίος Λυκόρμα: εικ. 674) και Δάφνου (Μόρνου) ανήκε στους Λοκρούς. Το βόρειο τμήμα, ο σημερινός Βάλτος, κατοικούνταν από τους Αμφιλοχούς και ένα μέρος των Αγραιών, φύλου συγγενικού προς τους Αιτωλούς, με κυριότερες πόλεις το Αμφιλοχικό Άργος, τον Πράντα, τις Κρήνες, τις Όλπες, την Ιδομένη. Αν και σήμερα δεν υπάρχουν διοικητικά στην Αιτωλοακαρνανία, ωστόσο φαίνεται ότι στην αρχαιότητα αποτελούσαν τμήμα των ακαρνανικών εδαφών οι Εχινάδες νήσοι, πολύ κοντά στις εκβολές του Αχελώου ποταμού. Στο άμεσο γεωγραφικό περιβάλλον της δυτικής Ακαρνανίας βρίσκονται και τα νησιά Καστός και Κάλαμος (η νήσος Κάρνος των αρχαίων γεωγράφων), ενώ η Λευκάδα από πολλούς αρχαίους συγγραφείς θεωρείται χερσόνησος της Ακαρνανίας.

Η Αιτωλοακαρνανία έχει μια σπάνια, για τα γεωγραφικά όρια ενός νομού, ποικιλία τοπίων. Τους τρεις κύριους ορεινούς της όγκους, τα Ακαρνανικά όρη, το Πανατωλικό και το όρος Αράκυνθος ή Ζυγός, αλλά και τα μικρότερα βουνά της διατρέχουν τρεις μεγάλοι ποταμοί, ο Αχελώος, ο Εύηνος και ο Μόρνος, με αρκετούς παραπόταμους. Στους πρόποδες των βουνών, στα δέλτα ή τις λεκάνες των ποταμών σχηματίζονται πεδιάδες, με κυριότερες αυτήν του Αγρινίου, της Κατοχής, του Μεσολογγίου και της Λεπενούς. Στον μεγάλο άξονα Μεσολογγίου-Αμφιλοχίας βρίσκονται οι τέσσερις από τις πέντε φυσικές λίμνες της (Τριχωνίδα: εικ. 673, Λιουμαχία, Οζερός και Αμβρακία), ενώ η πέμπτη, η Βουλκαριά (το αρχαίο Μυρτσούντιον) βρίσκεται μεταξύ Παλαίρου και Βόνιτσας. Το πλούσιο υγρό στοιχείο ενισχύουν οι τρεις τεχνητές λίμνες στον μέσο ρου του Αχελώου (Στράτου: εικ. 746, Καστρακίου, Κρεμαστών), καθώς και οι δύο κλειστές θάλασσες του Μεσολογγίου και του Αμβρακικού, που θεωρούνται από τους σημαντικότερους υδροβιότοπους της Μεσογείου. Τέλος, η μακρύτατη ακτογραμμή με πλούσιο διαμελισμό με πολλούς κόλπους και ακρωτήρια, που βρέχεται από τα κύματα του Κορινθιακού και του Πατραϊκού κόλπου, και του Ιονίου πελάγους.

Το ιδιαίτερο αυτό, λοιπόν, πλουτοπαραγωγικό περιβάλλον που συνδυάζεται με το απαράμιλλο κάλλος φυσικό τοπίο, αποτέλεσε τόπο αδιάκοπης κατοίκησης του ανθρώπου ήδη από τα παλαιολιθικά χρόνια. Επιπλέον, η περιοχή κατέχει καιρική και στρατηγική θέση στον ελλαδικό

673. Τριχωνίδα λίμνη. Η μεγαλύτερη σε έκταση λίμνη της χώρας. Βρίσκεται στο κέντρο της Αιτωλίας ανάμεσα σε βουνά και περιβάλλεται από εύφορες εκτάσεις, που συνέβαλαν στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής ήδη από την αρχαιότητα.

673

χώρο, καθώς βρίσκεται πάνω σε σημαντικούς χερσαίους και θαλάσσιους δρόμους, προσελκύνοντας από πολύ νωρίς το ενδιαφέρον για κατοίκηση και εκμετάλλευση. Και όπως είναι φυσικό, το ενδιαφέρον καταρχήν στράφηκε στις παράλιες και παραποτάμιες περιοχές, οι οποίες καθ' όλο το διάστημα της αρχαιότητας δέχονται ποικίλες επιδράσεις, και σαφώς λιγότερο και με κάποια καθυστέρηση στις πιο δυσπρόσιτες και απομακρυσμένες.

Παρόλο που διαθέτει πολυάριθμους αρχαιολογικούς χώρους, μεμονωμένα μνημεία και πολλές διάσπαρτες αρχαιολογικές θέσεις, η Αιτωλοακαρνανία εξακολουθεί να παραμένει από τις λιγότερο ανασκαμμένες και ερευνημένες περιοχές της χώρας. Την τελευταία εικοσιπενταετία έχει αναζωπυρωθεί το ενδιαφέρον των μελετητών και τα ποικίλα ερευνητικά προγράμματα (οργανωμένες ανασκαφές, επιφανειακές έρευνες, προγράμματα ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων, εκτεταμένες οπιστικές ανασκαφές στο πλαίσιο ιδιωτικών και δημόσιων έργων) έχουν μεταβάλει σημαντικά την εικόνα μας για την αρχαιότητα και έχουν συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση της σημαντικής αυτής περιοχής.

674. Ο Εϊόνος ποταμός (αρχαίος Λυκόρμας) διαμορφώνει ένα χαρακτηριστικό, πλούσιο σε βλάστηση, τοπίο της Αιτωλίας. Οι εκβολές του ορίζουν μία από τις ευφορότερες πεδιάδες της περιοχής.

674

Αιτωλία Από τον Εύνο έως τον Μόρνο

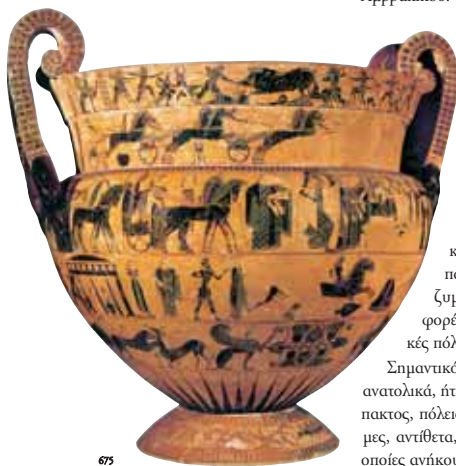
ΦΩΤΕΙΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ

Το νοτιοανατολικό κομμάτι του νομού Αιτωλοακαρνανίας, που οριοθετείται αδρά από τον ρου των ποταμών Εύνου (αρχαίος Λυκόρμας· εικ. 674) και Μόρνου (αρχαίος Δάφνος), είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος του ορεινό, ενσωματώνει μάλιστα την ορεινή Ναυπακτία, δύσβατη περιοχή, γνωστή παλαιότερα και ως Κράββαρα. Τα λίγα πεδινά τμήματα εκτείνονται κυρίως κατά μήκος της νότιας ακτής, καθώς και γύρω από τα δύο μεγάλα ποτάμια και τις εκβολές τους. Η περιοχή παρουσίαζε γεωπολιτικό ενδιαφέρον στην αρχαιότητα, λόγω της θέσης της πάνω σε σημαντικούς χερσαίους και θαλάσσιους δρόμους. Σε αντίθεση με την τραχιά ενδοχώρα, που παρέμεινε πιο απομονωμένη και απρόσιτη, τόσο σε κατακτητές, όσο και στους μελετητές της αρχαιότητας, τα παράλια προσέλκυαν από νωρίς την προσοχή και συγκεντρώναν διαχρονικά το μεγαλύτερο μέρος του ενδιαφέροντος.

Το στενό του Ρίου-Αντιρρίου (εικ. 686) αποτελούσε βασικό δίαυλο επικοινωνίας με τη νότια Ελλάδα και μαζί με το λιμάνι της Ναυπάκτου (εικ. 688) συνιστούσαν τα κύρια σημεία ελέγχου της θαλάσσιας συγκοινωνίας. Ένα δεύτερο σημείο σύντομης πρόσβασης προς τις απέναντι ακτές προσφερόταν από το Κρουσόνρι, επίγειο της Καλυδώνας και σταθμός σημαντικός, κυρίως κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Ο μεγαλύτερος οδικός άξονας διερχόταν κατά μήκος των νότιων παράλιων και στη συνέχεια, μέσω του όρους Κλόκοβα, βόρεια έως τα παράλια του Αμβρακικού. Φυσικές διαβάσεις προς την ενδοχώρα παρέχονταν μέσω των κοιλάδων των δύο μεγάλων ποταμών και των παραποτάμων τους, καθώς και από την κοιλάδα της Γαβρολίμνης. Δίοδος προς την κεντρική αιτωλική λεκάνη και τον Θέριμο υπήρχε, όπως και σήμερα, από το δυτικό άκρο της Ναυπάκτου. Στο ορεινό εσωτερικό η επικοινωνία ήταν δυσχερέστερη, είναι όμως σαφές ότι υπήρχε ένα σύνθετο δίκτυο μονοπατιών που συνέδεε τους οικισμούς και στη συνέχεια οδηγούσε προς την κεντρική Ελλάδα.

Κατά ένα μεγάλο μέρος της αρχαίας ιστορίας της η γεωγραφική αυτή ενότητα αποτέλεσε τμήμα της Αιτωλίας και της Δυτικής Λοκρίδας και κατοικήθηκε από τα αιτωλικά φύλα των Αποδωτών και των Οφιονέων, διαιρεμένα σε μικρότερες φυλετικές και τοπικές μονάδες, καθώς και από τους Οζόδες ή Εσπερίους Λοκρούς. Οι τελευταίοι κατείχαν κυρίως τα παράλια, από το Αντίρριο έως τη Ναύπακτο, όπως και ανατολικότερα έως την Κρίσα. Στο πλαίσιο ιστορικοπολιτικών ζημιώσεων τα γεωγραφικά όρια μεταξύ των φυλών μεταβλήθηκαν φυσικά πολλές φορές, και από τα αρχαϊκά χρόνια (7ος-6ος αι. π.Χ.) και εξής οι μεγαλύτερες ελληνικές πόλεις στόχευσαν στην κατοχή των στρατηγικότερων σημείων πλησίον των ακτών.

Σημαντικότερες πόλεις που αναπτύχθηκαν στην παράκτια ζώνη, από τα δυτικά προς τα ανατολικά, ήταν η Καλυδώνια, η Χαλκίδα ή Χάλκεια, η Μακύνεια, το Μολύκρειο και η Ναύπακτος, πόλεις που –πλην του Μολυκρείου– θεωρούνται ταυτισμένες με ασφάλεια. Ανώνυμες, αντίθετα, παραμένουν οι πολυάριθμες κατοικημένες θέσεις της ορεινής ενδοχώρας, οι οποίες ανήκουν κυρίως σε κόμμες και πόλινγες της αιτωλικής επικράτειας.

675

675. Σκηνή θήρας του καλυδόνιου κάρπου στην πρώτη από πάνω διακοσμητική ζώνη του κρατήρα, που υπογράφουν οι Εργότιμος και ο Κλειτίας (αγγείο François), 570 π.Χ. Φλωρεντία, Museo Archeologico. Το όνομα της Καλυδόνιας έχει συνδεθεί με τον μύθο του κυνηγιού του καλυδόνιου κάρπου που περιγράφεται από τον Όμηρο στην *Ύληδα* (I 527-599). Για την εξόντωση του κάρπου, που είχε στείλει στην πόλη ως δεινό η Άρτεμις, ήταν απαραίτητη η συμβολή πολλών προών, ανάμεσα στους οποίους ο Μελέαγρος, γιος του βασιλιά της Καλυδόνιας Οινέα, ο Θησέας, ο Πηλέας, ο Ιάσωνας, η Αταλάντη και πολλοί άλλοι. Ο μύθος έχει εμψεύσει τη μελανόμορφη κυρίως εικονογραφία του βου αι. π.Χ., καθώς και τη γλυπτική. Το θέμα απαντά στον γλυπτό διάκοσμο του ναού της Αλέας Αθηνών στην Τεγέα, του ναού του Ηφαίστου στην Αθήνα (Θησείο), του θησαυρού των Σικυονίων στους Δελφούς, καθώς και σε σαρκοφάγους ρωμαϊκών χρόνων.

676. Αεροφωτογραφία του λόφου Αγίας Τριάδας στην Κάτω Βασιλική, όπου εντοπίζεται η αρχαία Χαλκίδα. Πρόγραμμα έρευνας με ελληνοδανική συνεργασία, το οποίο πραγματοποιήθηκε μεταξύ των ετών 1995-2001, ανέδειξε σημαντικά στοιχεία για όλο το φάσμα κατοίκησης της πόλης.

677. Ιερό Καλυδόνιας. Το Λάφριο ή Λαφρικό βρισκόταν έξω από τα τείχη της πόλης, κοντά στη δυτική πύλη της, από την οποία ξεκινούσε η ιερά οδός. Κτιστός τμηματικός περιβόλος όριζε την κορυφή ενός χαμηλού λόφου, στον οποίο κατά το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας του συνυπήρχαν δύο ναοί, οι οποίοι αποδίδονται στον Απόλλωνα και την Άρτεμιη αντίστοιχα, καθώς και βωμοί, θησαυροί, στοά, εξεδρές και βάλθρα. Οι λεπτομέρειες της λατρείας των θεών δεν είναι καλά γνωστές, από πολλά ευρήματα όμως διακρίνεται ένας χθόνιος χαρακτήρας, που διαφοροποιείται από τη λατρεία της θεάς, όπως αυτή μεταφέρθηκε στην Πάτρα κατά τα ρωμαϊκά χρόνια και περιγράφεται από τον Πλουτάρχιο.

678

678. Καλυδώνα. Χειροποίητη πρόχειρος, χαρακτηριστική της βορειοδυτικής αμαιρόχρους κεραμικής, η οποία συναντάται στην Ήπειρο και τη Δυτική Μακεδονία από τις αρχές του 12 αι. π.Χ. Βρέθηκε σε ταφικό πιθο στην περιοχή της Καλυδώνας μαζί με αγγεία προτογεωμετρικών χρόνων, κατασκευασμένα στον τροχό. Αρχαιολογικό Μουσείο Αγρινίου.

679. Βελβίνα, θέση Ελληνικό (ίσως αρχαίο Μολύκρειο). Αποψη του μεγάλου ναού που έχει μερικός ερευνηθεί από τον Αν. Ορλάνδο το 1925. Ο ναός με προσανατολισμό βορειοδυτικά-νοτιοανατολικά, φαίνεται ότι ήταν περίπτερος, διπλός εν παρῶσιν, με εσωτερική κιονοστοιχία στις τρεις πλευρές. Η απουσία αρχιτεκτονικών μελών οδήγησαν τον Ορλάνδο στο συμπέρασμα πως ο ναός ουδέποτε ολοκληρώθηκε.

Κυρίαρχη θέση στη δυτική όχθη του Εύηνου κατείχε η Καλυδώνα, η οποία έχει ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα ταυτιστεί με το λεγόμενο «Κάστρο του Κούρταγα» από τον περιηγητή William Martin Leake, σε σημείο προνομιακό στην παρακτία πεδιάδα. Πόλη με μεγάλη διάρκεια ζωής και ευρύτερη ακτινοβολία, αναφέρεται από τον Στράβωνα ως πρωτεύουσα της Επίκτητης Αιτωλίας. Το όνομά της κατά τη μυθολογία οφείλεται στον Καλυδώνια, γιο του γενάρχη Αιτωλίου, ενώ ετυμολογικά θεωρείται ότι έχει προελληνική προέλευση. Αποτελέσει το μεγαλύτερο αιτωλικό λατρευτικό κέντρο μετά τον Θέρμο, καθώς και το επίκεντρο πολυάριθμων μύθων που σχετίζονται κυρίως με την επινόηση του κρασιού, τον Διόνυσο και το κινύγι του καλυδώνιου κάπρου (εικ. 675). Το Λάφριο ή Λαφριαίο, όπου κυριαρχούσε η λατρεία της Αρτέμιδος Λαφρίας και του Απόλλωνος, αποτέλεσε ένα από τα μεγαλύτερα και πιο φημισμένα αιτωλικά ιερά (εικ. 677), ενώ κοντά του, στην ίδια περιοχή της πόλης, βρισκόταν και το Διονύσιο, ιερό αφιερωμένο στον Καλυδώνιο Διόνυσο.

Η Καλυδώνα και η Χαλκίδα ήταν οι δύο αρχαιότερες πόλεις αυτής της περιοχής, οι οποίες αναφέρονται στον «Νηών Κατάλογο» της *Ύλιάδας*, με τα προσωνύμια *πετριέσσα* και *αρχαίλος* αντίστοιχα. Για την Καλυδώνα ειδικότερα, παρότι αμφισβητείται ότι ο ομηρικός κατάλογος αποτυπώνει πράγματι την κατάσταση της μυκηναϊκής εποχής, η κατοίκηση της από τα χρόνια αυτά επιβεβαιώνεται με ευρήματα από την ακρόπολη και την περιφέρεια της πόλης. Ομοίως και στη Χαλκίδα (ή Υποχαλκίδα), στον λόφο Αγία Τριάδα στην ακτή της Κάτω Βασιλικής (εικ. 676), υπάρχει εγκατάσταση ήδη από την Τελική Νεολιθική (4η χιλιετία π.Χ.) και την Εποχή του Χαλκού (3η-2η χιλιετία π.Χ.). Εκτός των δύο αυτών πόλεων, η ευρύτερη περιοχή του όρους Βαράσοβα και της κοιλάδας της Γαβρολίμνης φαίνεται από νεότερα στοιχεία ότι αποτέλεσε την εστία πολυάριθμων προϊστορικών εγκαταστάσεων (Ψωρολίθη, Περιθώρι, Κρουονέρι, Σπίλαιο Γαλατά, Σπίλαιο Αγίου Νικολάου (εικ. 44), Πάγκαλη, Αγία Τριάδα, Άνω Βασιλική, Χάνια Γαβρολίμνης, Γαβρολίμνη). Διάσπαρτα προϊστορικά κατάλοιπα έχουν επίσης διαπιστωθεί στην περιοχή του Αντιρρίου, καθώς και στην πόλη της Ναυπάκτου και γύρω από αυτή.

Στο τέλος των μυκηναϊκών χρόνων η Ναυπάκτος και το Αντίρριο ή Μολυκρικό Ρίο, οικισμός εξαρτημένος από το Μολύκρειο, αποτέλεσαν τον χώρο προτομομασίας της Δωρικής Καθόδου που παραδίδουν οι αρχαίες πηγές. Στην επιχείρηση αυτή, για την οποία επιλέχθηκε το στενό

679

ΡΙΟΥ-ΑΝΤΥΡΡΙΟΥ μετά την προηγούμενη αποτυχημένη απόπειρα μέσω της Κορίνθου, και στην οποία μετείχε και μία ομάδα Αιτωλών, οι Λωρρείες έλαβαν, κατά την παράδοση, βοήθεια στη ναυπήγηση των πλοίων από τους Λοκρούς της Ναυπάκτου, γεγονός που συνδέεται άλλωστε και με την ονομασία της πόλης (εικ. 688). Βέβαια είναι ότι η περιοχί διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις μετακινήσεις των φρύλων προς νότο και αποτέλεσε πεδίο ζυμώσεων.

Η περίοδος των λεγόμενων «Σκοτεινών αιώνων» (11ος-9ος αι. π.Χ.), αντιπροσωπεύεται έως τώρα ανασκαφικά μόνο στην Καλυδώνα και τη Χαλκίδα, όπου έχουν βρεθεί και δείγματα της λεγόμενης βορειοδυτικής αμαυρόχρωμης χερροποίητης κεραμικής, που συναντάται σε μεγαλύτερη αναλογία στον Θέρμο (εικ. 678). Η τροχίλατη κεραμική εμφανίζει τοπικά χαρακτηριστικά και κοινά στοιχεία με άλλες περιοχές της βορειοδυτικής Ελλάδας. Από τα γεωμετρικά χρόνια (9ος-8ος αι. π.Χ.) είναι γνωστές περισσότερες θέσεις, οι οποίες περιλαμβάνουν το Κρυσονέρι και τη Ναύπακτο, με ευρήματα κεραμικής και μεταλλοτεχνίας, κυρίως από τάφους. Στα ελάχιστα γνωστά κτηριακά κατάλοιπα ανήκει ένα αφηδωτό κτίσμα με παράπλευρη εσωτερική εισάρα στο ιερό της Καλυδώνας, η χρήση του οποίου πιθανότατα ήταν λατρευτική. Από τα τέλη ήδη του 8ου ή στις αρχές του 7ου αι. π.Χ. φαίνεται ότι υπήρχε στη Μολυκρία ιερό του Ποσειδώνα και καθιερωμένη γιορτή Ρεία που αναφέρονται σε σχέση με τον φόνο του ποιητή Ησιόδου, χωρίς έως τώρα να έχουν βρεθεί βεβαιωμένα κατάλοιπα.

Στα αρχαϊκά χρόνια η Κόρινθος αποκτά συμφέροντα στην περιοχή, καθώς οι μεγαλύτερες εξαγωγές της προς τη Δύση διακινούνταν μέσω του Κορινθιακού κόλπου, και προς το τέλος του 7ου αι. π.Χ. ιδρύει αποικία στο Μολύκρειο και καταλαμβάνει τη Χαλκίδα. Για την τελευταία μάλιστα, τα κατάλοιπα αυτής της περιόδου υποδηλώνουν οργανωμένο σχέδιο. Την εποχή αυτή κτίζονται οι πρώτοι ναοί στο Λάφριο της Καλυδώνας, οι οποίοι ήταν ξύλινοι και είχαν πολύχρωμα γραπτά κεραμοπλαστικά στοιχεία, έργα τοπικής «σχολής» κοροπλαστών με έντονες κορινθιακές επιδράσεις (εικ. 680, 681). Έως τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. τα κτήρια δέχονται συμπληρώσεις και στη βόρεια πλευρά του μεγάλου ναού της Αρτέμιδος ο χώρος διευρύνεται και κατασκευάζεται εντυπωσιακό τρίπλευρο ανάλημμα. Πώρινος ναός (του Ποσειδώνα), φαίνεται ότι υπήρχε και στο Ελληνικό Βελβίνας, που ίσως ταυτίζεται με το Μολύκρειο, στη θέση νεότερου ναού που έχει ερευνηθεί από τον Αν. Ορλάνδο (εικ. 679). Λίγο βορειότερα της Βελβίνας, στην περιοχή της Βλαχομάνδρας, δύο επιγραφές, μία επιτύμβια στήλη και ένα επίγραμμα, αποτελούν ευρήματα της ίδιας περιόδου και συγκεκριμένα του 7ου αι. π.Χ.

Στον Πελοποννησιακό πόλεμο η περιοχί προσελκύει τις μεγάλες ελληνικές δυνάμεις και υπό αυτές τις συνθήκες ορισμένες από τις μεγαλύτερες πόλεις σχιζώνονται, ανάμεσα σε αυτές η Ναύπακτος και η Χαλκίδα, οι οποίες καταλαμβάνονται από τους Αθηναίους. Μετά τις επιθέσεις των Αθηναίων οι Απωλοί εγκαταλείπουν την ουδετερότητά τους και συντάσσονται με τους Σπαρτιάτες, με τη βοήθεια των οποίων κυριεύουν όλο το δυτικό τμήμα της Λοκρίδας, πλην της Ναυπάκτου. Βρίσκουν έτσι για πρώτη φορά διέξοδο στη θάλασσα, κάτι έως τότε αδύνατο, καθώς τα παράλια ελέγχονταν από την Αθήνα και την Κόρινθο. Για ένα σύντομο διάστημα μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου η Καλυδώνα και η Ναύπακτος κατέχονται από αχαικές φρουρές, από τις οποίες ελευθερώνονται το 367 π.Χ. από τον Θηβαίο Επαμεινώνδα.

680. Καλυδώνα, Λάφριο. Πήλινη σίμη από τη στέγη του αρχικού ναού της Αρτέμιδος Λαφρίας με παράσταση Νικών πάνω σε άρματα. 4ος αι. π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Αγρινίου.

681. Καλυδώνα, Λάφριο. Η διακόσμηση των μετοπίων των καλυπτήρων του αρχαϊκού ναού, με «δαυδικές» έκτυπες γυναικείες κεφαλές με πόλο, και η πολυχρωμία, με χρώματα όπως το λευκό, το μαύρο, το κίτρινο και το κόκκινο, είναι στοιχεία που απαντούν και στον Θέρμο, και συνιστούν τοπικό καλλιτεχνικό στυλ, από το οποίο δέχθηκε αρχικά επιδράσεις και η Κέρκυρα. Από τον ίδιο ναό έχουν σωθεί τμήματα μετοπίων διακοσμημένων με παραστάσεις του Ηρακλή, ήρωα που κατέχει σημαντικό ρόλο στις μυθολογικές παραδόσεις της Καλυδώνας. Τέλος 7ου αι. π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Αγρινίου.

682

682. Καλυδώνια. Μαρμάρινη κεφαλή θεάς με διάδημα που έχει τη μορφή τείχους (*corona muralis*). Αποτελούσε τμήμα ακρόλυτου αγάλματος, πιθανότατα καθιστού, της θεάς Κυβέλης ή της θεάς Τύχης. Βρέθηκε κατά τις πρόσφατες ανασκαφές στην Καλυδώνια μαζί με άγαλμα λιονταριού σε λατρευτικό δωμάτιο δημόσιου κτηρίου κοντά στη δυτική πύλη της πόλης. 2ος αι. π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Αγρινίου.

683. Βαρσόβα. Λεπτομέρεια οχύρωσης της αρχαίας Χαλκίδας. Δύο σκέλη τείχους προστατεύαν από βόρρα και νότο ένα φυσικό πλάτωμα στην ανατολική πλευρά της Βαρσόβας (αρχαίο όρος Χαλκίδα), φυσικό οχυρό κατά τις άλλες πλευρές. Ορισμένα χαρακτηριστικά στην κατασκευή των πύργων συνυπονοούν σε πρώιμη χρονολόγηση σε σχέση με τις σιμπεργότερες οχυρώσεις του 3ου αι. π.Χ. Το οχυρό αυτό πιθανόν χρησίμευε κυρίως ως καταφύγιο των κατοίκων της Χαλκίδας, πόλης ομώνυμης του όρους, ενώ λειτουργούσε και συμπληρωματικά προς την οχύρωση της πόλης στον λόφο της Αγίας Τριάδας, η οποία προστατευμένη σε μυχό δεν είχε αποτελεσματική εποπτεία του θαλάσσιου περάσματος.

Στην κλασική περίοδο (5ος-4ος αι. π.Χ.) στο ιερό της Καλυδώνιας η λατρεία συνεχίζεται αδιάλειπτα και πραγματοποιούνται ανακατασκευές. Ο ναός της Αρτέμιδος εξελίσσεται σε δωρικό περίπτερο κτήριο, με κίονες 6 x 13, και αποκτά μαρμάρινα στοιχεία. Στα μέσα περίπου του 5ου αι. π.Χ. φαίνεται ότι φιλοτεχνείται και το χρυσελεφάντινο λατρευτικό άγαλμα της θεάς, έργο Ναυπάκτιων καλλιτεχνών, ο ακριβής τύπος του οποίου σήμερα αγνοείται. Γύρω στο 400 π.Χ. ο μεγάλος ναός κατασκευάζεται πλέον πόρινος, ενώ περίπου σύγχρονός του ήταν και ο μεγάλος ναός στη Βελβίνα, καθώς και μία στοά αμέσως ανατολικά του (εικ. 679). Στη Ναύπακτο την ίδια εποχή μαρτυρείται επιγραφικά ένα ιερό αφιερωμένο στην Αθηνά Πολυιάδα, η θέση του οποίου εντοπίζεται κοντά στην αρχαία ακρόπολη. Σημαντικά στοιχεία για την πόλη των κλασικών χρόνων αποδίδουν τα νεκροταφεία της, όπου τα τελευταία χρόνια έχει ερευνηθεί σημαντικός αριθμός κτερισμένων τάφων.

Κατά τα ελληνιστικά χρόνια, και κυρίως την περίοδο ακμής της Αιτωλικής Συμπολιτείας (3ος-2ος αι. π.Χ.), παρά τις παραχώδεις συνθήκες, οι περισσότεροι οικισμοί ανθούν και αναπτύσσονται σε μέγεθος, όπως μαρτυρούν τα κατάλοιπά τους. Ληλασίες των παραλίων, της Μολυκρίας και της Χαλκίδας, πραγματοποιούνται από τους Αχαιοούς κατά τον Συμμαχικό Πόλεμο (220-217 π.Χ.), ενώ η Καλυδώνια καταστρέφεται κατά την εκστρατεία του Φιλίππου Ε' εναντίον του Θέρμου. Αυτή την περίοδο όλες οι μεγάλες πόλεις των παραλίων είναι οχυρωμένες με τείχη, σε αντίθεση με τους φυσικά οχυρούς ορεινούς οικισμούς, όπου οι οχυρώσεις σπανίζουν. Στα καλύτερα διατηρημένα δείγματα ανήκει ένα οχυρό στην ανατολική πλαγιά του όρους Βαρσόβα, το οποίο τοποθετείται στα τέλη του 4ου - αρχές του 3ου αι. π.Χ. (εικ. 683). Οι λίγες οχυρωμένες θέσεις της ενδοχώρας βρίσκονται κυρίως στις παρυφές των παραποτάμιων κοιλάδων και αποτελούν περισσότερο σημεία ελέγχου των περασμάτων.

Στο Λάφριο της Καλυδώνιας την εποχή αυτή προστίθενται οι λατρείες της Αφροδίτης και του Δία, ενώ στην πόλη γενικότερα εδραιώνονται και ηρωικές λατρείες σημαντικών προσώπων

683

(εικ. 684, 685). Στα ελληνιστικά χρόνια εντάσσεται ένα μεγάλο αστικό ιερό με κεντρικό περι-
 στύλιο, το οποίο ανασκάφηκε πρόσφατα με ελληνοδανική συνεργασία εσωτερικά των τειχών
 της Καλυδόνιας αποδιδόνας σημαντικά ευρήματα (εικ. 682). Στο πλαίσιο της ίδιας έρευνας
 ανασκάφηκε και το εντοπιζόμενο από παλαιότερα θέατρο της πόλης στη νότια πλευρά του Λα-
 φρρίου, η κύρια φάση του οποίου τοποθετείται στον 3ο-1ο αι. π.Χ. Το μνημείο είχε ορθογώ-
 νια ορχήστρα (16 x 14 μ.) που περιβαλλόταν στις τρεις πλευρές από 20 συνολικά σειρές εδω-
 λίων. Θεωρείται πιθανό η ιδιότυπη μορφή του κτηρίου να οφείλεται στην αρχική σύνδεσή του
 με κάποια μυστηριακή λατρεία.

Τα ίδια χρόνια, και μάλιστα μετά το 338 π.Χ., οπότε παραδίδεται στους Αιτωλούς, η Ναύπα-
 κτος (εικ. 688) γνωρίζει σημαντική ακμή, όπως βεβαιώνεται από τα υλικά κατάλοιπα αυτής της
 φάσης. Ειδικά η ύστερη κλασική - πρώιμη ελληνιστική φάση, είναι όπως και για τη Χαλκίδα,
 μία ανθηρή περίοδος, που δηλώνεται κυρίως με πλούσια ταφικά κτερίσματα, ανάμεσα στα
 οποία και μετάλλια σκεύη (εικ. 687). Επιγραφές και άλλες ιστορικές πηγές τεκμηριώνουν τη
 λατρεία του Ασκληπιού, του Σάραπι, της Αφροδίτης, του Απόλλωνος, του Διονύσου, καθώς
 και της Αρτέμιδος Αιτωλίας στην πόλη. Το ιερό του Ασκληπιού, το μόνο με ασφάλεια ταυτι-
 σμένο, διατηρούσε δεσμούς με ένα δεύτερο Ασκληπιείο που βρισκόταν στην περιοχή της σημε-
 ρινής Σκάλας, βορειοανατολικά της Ναυπάκτου. Στην ίδια περίοδο τοποθετείται και η ακμή της
 μικρής πόλης Μακύνεια, τα ερείπια της οποίας βρίσκονται σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά
 του Αντιρρίου στη θέση Παλαιόκαστρο και περιλαμβάνουν οχυρωμένη ακρόπολη, ναό αφιε-
 ρωμένο σε άγνωστη θεότητα και μικρό θέατρο (εικ. 686).

Πολυάριθμες θέσεις νεκροταφείων αυτών των χρόνων διαπιστώνονται στην ορεινή Ναυπα-
 κτία. Οι θέσεις τους σκιαγραφούν την πορεία ορεινών δρόμων και δείχνουν μία εντυπωσιακή
 πυκνότητα καταλοίπων, που δηλώνει πως, παρά τις δυσκολίες πρόσβασης, η ζωή εδώ ήταν εξί-
 σου ανεπτυγμένη. Μάλιστα, αν και πρόκειται για ορειβίους πληθυσμούς, τίποτα δεν τεκμη-

684

684. Καλυδώνια. Μαρμάρινη προτομή από το Ηρώο
 της Καλυδόνιας, η οποία θεωρείται ότι αποδίδει τον
 τοπικό ήρωα Μελέαγρο, ο οποίος πρωτοστάτησε στην
 εκστρατεία για την εξόντωση του καλυδόνιου κάιρου.
 Άλλες κεφαλές θεών, του Δία, της Αρροδίτης,
 της Αρτέμις και πρόων κομοούσαν το λατρευτικό
 δωμάτιο Π. Η χρονολόγηση των γλυπτών έχει μερικές
 αναθεωρηθεί και ορισμένα τουλάχιστον από αυτά
 θεωρούνται έργα της εποχής του Αδριανού (2ος αι. μ.Χ.).
 Αρχαιολογικό Μουσείο Αγρινίου.

685

685. Ηρώο Καλυδόνιας. Στην κοιλάδα νότια του
 Λαφρρίου έχει ανασκαφεί ένα ασυνήθιστο πολυτελές
 ταφικό μνημείο, το οποίο είχε κτιστεί προς τιμήν του
 Λέοντος, επιφανούς πολίτη της Καλυδόνιας ή πρόγονου
 κάποιας σημαντικής οικογένειας, ο οποίος λατρεύτηκε
 ως ήρωας και μνημονεύεται σε επιγραφές ως ο «Νέος
 Ηρακλής». Το κτήριο, η αρχική κατασκευή του οποίου
 τοποθετείται στον 2ο αι. π.Χ., είχε τη μορφή παλαιότερας,
 ίσως γιατί η τέλεση αθλητικών αγώνων μπορεί να
 αποτελούσε μέρος των ταφικών τελετουργιών.
 Περιλάμβανε τετράγωνη περίστυλη αυλή και δωμάτια
 στη βόρεια και ανατολική πλευρά. Στη βόρεια πλευρά
 υπήρχε λατρευτικό δωμάτιο διακοσμημένο με μαρμαρίνες
 προτομές θεών και πρόων σε μετάλλια (*imagines
 clipeatae*), και κάτω από αυτό θολωτή ταφική κρύπτη,
 με τη μορφή τάφου μακεδονικού τύπου.

686. Παλαιοκάστρο Μακίνειας. Το θέατρο της αρχαίας πόλης ερευνήθηκε κατά τα έτη 1988-9. Είναι μονόσκηνο, με τοξοειδή ορχήστρα και στενό κοίλο γοαριό διάζωμα, με δεκατέσσερις σειρές εδωλίων. Η σκηνή του δεν έχει σωθεί. Πιθανόν χρησιμοποιε και ως βουλευτήριο της πόλης. Στο βάθος ο δίαυλος Ρίου-Αντιρρίου (αρχαίο Μολικρικό Ρίο).

687. Ναϊπάκτος. Χάλκινο αγγείο πρώιμης ελληνιστικής εποχής (τέλος 4ου αι. π.Χ.) με παράσταση κεφαλής Σειληνού, κτέρωμα από τάφο της Ναυπάκτου. Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών.

688. Αεροφωτογραφία της Ναυπάκτου με το Κάστρο και το οχυρωμένο μεσοαιονικό λιμάνι στο βάθος. Η οχύρωση της αρχαίας πόλης διατηρείται σε πολύ λίγα σημεία στην ακρόπολη, κάτω από τη βυζαντινή, βενετσιάνικη και οθωμανική φράση των ισχυρών τειχών. Η Ναϊπάκτος αποτέλεσε το σημαντικότερο λιμάνι της νότιας ακτής και για τον λόγο αυτό κατά τη διάρκεια της αρχαίας ιστορίας της άλλαξε πολλές φορές κυριαρχούς. Στα ελληνιστικά χρόνια πέρασε για πρώτη φορά στα χέρια των Αιτωλίων και εξελέγηκε σε σημαντικό κέντρο.

686

ριώνει την πολιτιστική υστέρησή τους. Αντίθετα, τα κατάλοιπα των τάφων, επιτύμβιες στήλες και άλλα τυχαία ευρήματα από την περιοχή δείχνουν να συμβαδίζουν με τις εξελίξεις στα ευνοημένα παράλια. Ανάμεσα στους τάφους συγχοί είναι τάφοι με επιμελημένους περιβόλους, ενώ συναντώνται και μνημεία μακεδονικού τύπου, με καλύτερο ένα παράδειγμα με καμαροσκεπή θάλαμο στη Γραμμένη Οξιά Ναυπακτίας, στα σύνορα με τη Φωκίδα.

Από το 14 π.Χ. τα παράλια της Αιτωλίας υπάγονται στη ρωμαϊκή αποικία των Πατρών και οι περισσότερες πόλεις ερμηνώνονται, καθώς οι κάτοικοί τους μετοικίζουν στη Νικόπολη. Το χρυσελαφάντινο άγαλμα της Λαφρίας Αρτέμιδος, καθώς και άλλοι θησαυροί της Καλυδωνίας μεταφέρονται, κατά τη μαρτυρία του Πανουσαίου, στην πόλη των Πατρών, μαζί με τη λατρεία της θεάς και του Διονύσου, ενώ στο άλλοτε ένδοξο ιερό διατηρούνται ελάχιστα ίχνη λατρείας. Η Ναυπάκτος, αντίθετα, παραμένει ζωντανή, γνωρίζει από νωρίς τον χριστιανισμό και από το τέλος του 2ου αι. μ.Χ. αποτελεί έδρα επισκοπής. Τα κατάλοιπα των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων είναι εντυπωσιακής διατήρησης και μαρτυρούν την ακμή και την πολυτελή ζωή, καθώς και την επί μακρόν συνύπαρξη της νέας θρησκείας με παλαιές ειδωλολατρικές λατρείες. Σημαντική τομή στη ζωή της πόλης επέφερε ο καταστροφικός σεισμός του 6ου αι. μ.Χ. που έπληξε την ευρύτερη περιοχή.

687

Αιτωλία

Από τον Εύνο έως τον Αχελώο και το Παναιτωλικό.
Από τα Βαρδούσια έως τον Μόρνο

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

689. Άγιοι Ηλίας Μεσολογγίου. Χρυσές χάντρες περιδεραιοί με ανάγλυφη διακόσμηση, και στις δύο όψεις, ανθεμίσι από πέντε ακτινωτά φύλλα που φυτρώνουν από πλατί χαμηλό στέλεχος. Ο τύπος αυτός κοσμημάτων είναι γνωστός και από τους θαλαμοειδείς τάφους των Μικηνών. Οι χρυσές χάντρες είχαν αποθεθεί ως κτήρια σε έναν πολύ μεγάλο και πλούσιο θαλαμώταφο στον Άγιο Ηλία, που ήταν σε συνεχή χρήση από τον 15ο έως τον 12ο αι. π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Αγρινίου.

690. Άγιοι Ηλίας Μεσολογγίου. Αλάβαστρα (πιθανόν μυροδοχεία) από το μικηνικό νεκροταφείο του Αγίου Ηλίου. Ερεινύθηκαν τέσσερις θαλαμώταφοι και ένας θαλαμοειδής, που περιείχαν πλούσια ευρήματα: πύλανα αγγεία, γυάλινα αντικείμενα (κυρίως μαχαίριδια) και άλλα μικροαντικείμενα, ανάμεσα τους σφραγισδολέβη και τρία ασημένια προέλευσης. Αρχαιολογικό Μουσείο Αγρινίου.

Η Αιτωλία ήταν ήδη στην αρχαιότητα μια πολύ μεγάλη και ορεινή περιοχή, και δεν αποτελούσε γεωγραφική ενότητα. Κατά τον Στράβωνα (*Φωκικά*, 2, 3), ήταν χωρισμένη στην *άρχαία* Αιτωλία και την *επίκτιπο*. Άρχαία θεωρείτο η παραλιακή ζώνη που εκτείνεται νότια του όρους Αράκυνθος, όπου βρίσκονταν οι πανάρχαιες πόλεις Καλυδόνια, Πλευρώνα, Χαλκίδα, Ωλενος, Πυλίνη, και οι εύφορες πεδιάδες γύρω από τη λίμνη Τριχωνίδα. Κυριότερες πόλεις ήταν, στα νότια της λίμνης, το Φύταιον (σημερινές Παπαδάτες), το Τριχόνειο (σημερινή Γαβαλού), οι Άκραι (σημερινή Λιθοβούνη) και βόρεια αυτές το Αγρίνιο, το Βουκάτιο (σημερινή Παραβόλα), το Φίστιο, το Θέστιον (σημερινός Βλοχός). Στα βορειοανατολικά βρισκόταν ο Θέρμος, το θρησκευτικό κέντρο των Αιτωλών και μετέπειτα έδρα της Αιτωλικής Συμπολιτείας. *Επίκτιπος* ονομαζόταν ολόκληρη η ορεινή περιφέρεια στα βόρεια και ανατολικά, που βαθμιαία κατακτήθηκε και προστέθηκε στο αιτωλικό έθνος. Κατοικείτο από τα φύλα των Ευρυτάνων, οι οποίοι ήταν «αγνωστότατοι γλώσσαν και όμορφανοί» κατά τον Θουκυδίδη (3, 94.4-5), τους Αγραίους, τους Απεραντούς, τους Οριονείες με τις ομάδες των Βωμιέων και Καλλιέων και τους Αποδωτούς. Οριομένες περιοχές της περιφέρειας αυτές βρίσκονται σήμερα στους γειτονικούς νομούς Ευρυτανίας και Φωκίδας. Οι πόλεις των Αποδωτών βρίσκονται σήμερα στο δυτικό τμήμα του νομού Φωκίδας. Είναι το Κάλυδο ή Καλλιπόλις, το Τείχιο, το Αγίτιο, η Ποπιθανία, η Απολλωνία και το Κροκύλειο.

Όπως για την Ακαρνανία, έτσι και για την Αιτωλία απουσιάζει η σημαντική μελέτη της Παλαιοιθικής εποχής. Ωστόσο, ενδείξεις της παρουσίας του ανθρώπου στην περίοδο αυτή (με επικρατέστερη τη Μέση Παλαιοιθική περίοδο) έχουν εντοπιστεί λόγω της συγκέντρωσης μεγάλου αριθμού εργαλείων σε ορισμένες περιοχές, όπως είναι ο κάμπος του Αγρινίου, που φαίνεται ότι τότε είχε μεγαλύτερη έκταση, καθώς και η παρακείμενη περιοχή της λίμνης Λουσιμάχειας. Οι μύθοι και οι αρχαίοι συγγραφείς μάς πληροφορούν ότι οι πρώτοι κάτοικοι της περιοχής ήταν οι Κουρήτες και οι Λιολείες. Οι μύθοι που συνδέονται με τους Αιτωλούς είναι ευρύτατα διαδεδομένοι στο πανελλήνιο. Ο Αιτωλός, γιος του Ενδυμίωνος και απόγονος του Διός, έρχεται από την Ηλεία στη χώρα που κατείχαν οι Κουρήτες και της δίνει το όνομά του, ενώ αργότερα Αιτωλοί και Επειοί υπό τον Οξύλο επανέρχονται στην Ηλεία. Στον Όμηρο λέγονται *μεγάθυμοι* και *μενεχάρμη* (ακλόνητοι στη μάχη) και δεν διαφέρουν από τους υπόλοιπους Έλληνες. Ο βασιλιάς τους Θόας, που ηγείται των αιτωλικών πλοίων στην Τροία, είναι ένας τυπικός ομηρικός ήρωας. Ωστόσο, πότε ακριβώς κατοικούν την περιοχή τα ελληνικά φύλα των Αιτωλών δεν είναι γνωστό. Η λαμπρή προκλασική εικόνα για τους Αιτωλούς αλλάζει μετά τα Μηδικά και γίνεται αρνητική. Ο Θουκυδίδης (1, 5.3-6, 2) παρομοιάζει τον τρόπο ζωής των Αιτωλών, των Ακαρνανών και Οζωλών Λοκρών με αυτόν των βαρβάρων. Σήμερα, η στάση του μεγάλου ιστορικού ερμηνεύει

νεύεται ως αντίδραση στην ταπεινωτική ήττα που υπέστησαν οι Αθηναίοι το 426 π.Χ. στη χώρα της Αιτωλίας. Η ίδια αντίληψη, προφανώς για πολιτικούς λόγους, καλλιεργείται και από τον ιστορικό του 2ου αι. π.Χ. Πολύβιο και από τον Ρωμαίο ιστορικό Τίτο Λίβιο, επηρέασε δε και τους σύγχρονους ιστοριογράφους.

Η Νεολιθική περίοδος αντιπροσωπεύεται με στοιχεία κατοίκησης κυρίως σε δύο περιοχές. Γύρω από τον ορεινό όγκο της Βαράσοβας (σπηλιαια στο Κρουονέρι, τον Γαλατά, οικισμός στον λόφο της Αγίας Τριάδας και στη θέση Παγάλη κοντά στο χωριό της Κάτω Βασιλικής, τη μετέπειτα Αιτωλική Χαλκίδα ή Υποχαλκίδα) και στην περιοχή του Αγίου Ηλία Ιθωρίας, στη θέση Κόκκινη Σπηλιά στον μυχο του Αιτωλικού κόλπου. Αξίζει εδώ να μνημονεύσουμε και δύο ειδώλια, μάλλον νεολιθικά, που προέρχονται από παράδοση, από την Κάτω Χρυσοβίτσα στην ευρύτερη περιοχή του Θέρμου.

Η Εποχή του Χαλκού (3η-2η χιλιετία π.Χ.) ανιχνεύεται με περισσότερες θέσεις. Λιγότερες είναι οι θέσεις που ανήκουν στην Πρωτοελλαδική περίοδο (3η χιλιετία π.Χ.), ενώ πυκνώνουν αυτές της Μεσοελλαδικής (2000-1600 π.Χ.), οι οποίες αποτελούν καλό υπόβαθρο για να δεχτεί η περιοχή τη μυκηναϊκή κατοίκηση, πύκνωση των επαφών με τον γνωστό μυκηναϊκό κόσμο και επιδράσεις από τα μεγάλα κέντρα της Ανατολικής Ελλάδας, όσο και από τα μικρότερα εμβέλειες κέντρα των γύρω περιοχών (Αχαΐα, Κεφαλονιά). Η καλύτερα γνωστή μέχρι σήμερα πρωτοελλαδική θέση είναι αυτή στον λόφο της Αγίας Τριάδας Κάτω Βασιλικής (εικ. 676), ενώ δεν επιβεβαιώνεται το ίδιο για την Καλυδώνα και την Πλευρώνα, και θα πρέπει να αναμένουμε νεότερες έρευνες. Η Μεσοελλαδική περίοδος αντιπροσωπεύεται ήδη στον

691

692

693

691, 692. Σαμνά. Πρωτογεωμετρικά αγγεία από νεκροταφεία στην ευρύτερη περιοχή της Σαμνάς (9ος-8ος αι. π.Χ.). Στην περιοχή αυτή πρόσφατα ερευνήθηκε εκτεταμένο νεκροταφείο πρωτογεωμετρικών χρόνων, με τάφους πλούσια κτερισμένους που περιείχαν πλάνα αγγεία, χάλκινα κοσμήματα και όπλα, κυρίως σιδερένια. Αρχαιολογικό Μουσείο Αγρινίου.

693. Αποψη του ποταμού Αχελώου από τον Παλαιόπυργο στα Αμπέλια του Δήμου Παρακαμυλίων. Ο πύργος βρισκόταν σε στρατηγικής σημασίας θέση, ελέγχοντας τη γύρω περιοχή και τα παράσιατα.